

Виждам, значи съществува (употреба на неспецифични глаголи с екзистенциална функция в чешкия и българския език)

Маргарита Младенова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

В статията на материале художественных текстов на чешском и болгарском языке рассматривается экзистенциальное употребление глаголов, основное значение которых не является экзистенциальным. Исследуется ряд случаев, в которых проявление экзистенциального значения обусловлено дискурсивными условиями. Предложена схема структуры семантического поля экзистенциальности в обоих языках, которая является объективно существующей характеристикой значений. В результате анализа установлены семантические группы глаголов, которые могут выражать экзистенциальное значение под влиянием контекста.

The paper considers cases of non-specific existential verbs expressing existence in Bulgarian and Czech on material from concrete fiction texts. There are a lot of examples in which the existential meaning is conditioned by the context. A scheme of the structure of the existential semantic field is proposed. The analysis is focused on the verbs of perception and the motional verbs meaning perception which manifest an existential meaning influenced by the context.

Ключови думи: екзистенциалност, перцептивни глаголи, семантика, прагматично обусловено значение

Под това заглавие искам да представя част от наблюденията си върху изразяването на съществуване в чешкия и българския език, почерпани от реализиран дискурс в двата езика¹ с акцент върху глаголите за сетивни възприятия, които често поемат това значение. Проблематиката на екзистенциалното семантично поле е твърде обширна и обхваща много и разнообразни средства за изразяването на съществуване – както на същинската екзистенция (на физически обекти с локални параметри), така и на обекти, които представляват номинализирани процеси, състояния и събития (преди всичко с темпорални параметри). Тук ще се спра глав-

¹ Езиковият материал е ексцерпиран от Димов, Димитър. *Тютюн*. София, Народна култура, 1953. и неговия чешки превод Dimov, Dimitr. *Tabák*. Praha, Svoboda, 1973.

но на средствата, чиято първична функция не е точно екзистенциалната, но много често, и особено в художествената литература те се използват именно с такава функция.

В историческа перспектива в индоевропейските езици за изразяване на съществуване се е използвало и самото назоваване на даден предмет или явление. Като ядро на средствата за изразяване на екзистенциално значение се оформя глаголят *съм* (лат. *esse*), който в тази група езици е основното сред тях. Освен него в наше време запазват тази функция и едносъставните подложни изречения от типа *Нощ, луна, звезди. Свежо лятно утро. Тишина.*, които в съвременния чешки и съвременния български език имат предимно експресивна функция и тук не са главна цел на анализа. Абстрахираме се и от копулната функция на глагола *съм* в двата езика, която се базира върху екзистенциалното значение (срв. Иванова, Н. 1981), но в течение на историческото им развитие се е специализирала за изразяване на характеризация (срв. *Майка му е лекарка. Той е млад и много способен.*). Изобщо приписването на признака 'съществуване' на определена субстанция обуславя възможността то да бъде изразявано не само с помощта на глаголи, но и да възниква като пресупозиция дори в случаите на проста номинация, при едносъставните изречения (по отношение на екзистенциалната семантика на едносъставните изречения в български и руски срв. напр. Георгиев, И. 1983: 9–13). Благодарение на тази му особеност кръгът от средства за изразяване на екзистенциално значение може да се разшири твърде много.

Като характерна особеност на българския език в системните граматически е добре представено и възникването на екзистенциално значение при глагола *има*, който се превръща в главно средство за изразяване на т. нар. чиста екзистенция, т.е. без допълнително изразяване на локализация или определеност на съществуващия обект². Самостоятелна проблемна област представя отрицанието при екзистенциалното значение, което обединява много по-широк кръг от славянските езици с употребата на глагола *има* (всъщност *няма*), на която тук няма да се спирам. Абстрахирам се и от семантичните различия при изразяването на съществуване без информация за продължителност, начало или край (*съм, има, присъствам, съществувам*) и съществуване с промяна на състоянието (*появя се, изчезна, възникна, изгубя се, мерна се* и т.н.). Проблематиката на втората група глаголи е много обширна и изисква самостоятелно изследване, тъй като семантичните нюанси при нея са свързани както със собствената лексикална семантика на глагола, така и с видовите му характеристики, определящи ±завършеност/комплексност на действието.

² Сходството с други езици при изразяване на екзистенциално значение с помощта на глаголите *има* и *съм* в български подчертават напр. Стоянов 1973, Ницолова 1990, Ницолова 1977, Иванова, Н. 1981, а на противопоставянето между тях набляга Коритковска 1974; обективното му съществуване се аргументира у Коритковска 1992: 27.

В лингвистичната литература се обръща по-малко внимание на останалите, най-често специфични по значението си глаголи, означаващи различни действия, и само в определени случаи употребявани за изразяване на екзистенциално значение. На тях се спира Калина Иванова в своя статия от 1978 г., където ги представя в добре оформени самостоятелни семантични групи. Въз основа на лексикографски данни тя посочва следните семантично сближени лексикални единици, отразени в тълковните речници: *съм, имам/нямам, липсвам, отсъствам, фигурирам* (Иванова К. 1978: 224–225). Освен тях тя посочва и глаголите за положение в пространството: *лежа, стоя, седя* с екзистенциална функция (в българския език, за разлика от чешкия, обикновено за сметка на семантични трансформации на значението за положение в друго значение – срв. Трифонова 2008а; Трифонова 2008б), както и за доминиране: *владее, властвам, господствам, царувам, царя* и за гносеологично значение, което преминава в екзистенциално: *виждам, наблюдавам, забелязвам, откривам, очертавам, проследявам, разграничавам, различавам, разпознавам* (Иванова, К. 1978: 225).

1. За структурата на екзистенциалното семантично поле трябва да изтъкна ядреното за българския език положение на глагола *има*³ (*със специализиран синоним съществувам*) за изразяването на **чиста/обща екзистенция** (Р. Ницолова 1990: 237–239). В чешкия език за ядрото е характерна само употреба на глагола *být*, а в специализирани случаи или изразяване на емфаза – и на специализирания му синоним *existovat*. Подчертано водещото положение на деагентивното *има* в българския език за изразяване на обща екзистенция, най-общо казано, не подкрепя изказаната от И. Недев (1981: 15) хипотеза за иманентно всеобщо присъщ характер на локативната сема при екзистенциалността поради общото съображение, че съществуването задължително е локализирано в някаква част на пространството. От езикова гледна точка това общо логическо съображение по никакъв начин не налага изразяването на локативна сема, тъй като тя може да присъства като част от синтактичната микроситуация, но може и да не представлява интерес за продуктора на текста и следователно да не е включена в изказването като част от микроситуацията и езиковия изказ. Това обстоятелство не позволява случаите на обща екзистенция да се разглеждат като прояви на елизия на локализатора. Употреби от типа на цитираните от И. Недев *Има на света сили, които не могат да се задушат, Та имаше ли на света по-желана случайност за нея от това...*, *Султанът призна, че има на света български народ, български език и българска църква* (срв. Недев 1981: 15) – подч. М.М., са носители на силна

³ В 3л. ед.ч. са представени глаголите, при които екзистенциалните употреби не се появяват в други лица и числа освен 3л. ед.ч.

емфаза, при която локализаторът изпълнява функции, които не могат да се разглеждат като показател на задължителна локализация. В тези примери функцията на псевдолокализатора е обратна на конкретната локализация. В действителност той е само средство за емфатично подчертаване на екзистенциалната сема (=на света има /няма...) и не обогатява семантиката на предикативния израз с локативна сема; тук обстоятелството за място набляга на факта на съществуването, и то без оглед на конкретна локализация. В българския език употребата на специализирания синоним на *има* – *съществувам* често също е натоварена с емфатично значение. Един пример от анализирания материал от романа „Тютюн“ на Д. Димов: *Лихтенфелдовци съществуват от три века!* По-широкият контекст на изказването не допуска съмнение в емфатичната функция на глагола.

2. При изразяването на **конкретна, локализирана екзистенция**, за българския език безспорно е ядреното положение на глаголите *съм* и *има*. При предикати със семантична структура, включваща локативна сема и сема ‘определеност’ на обекта като в *Книгата е на масата* (е възможна замяна на *съм* с други глаголи от екзистенциалното семантично поле, което води и до отразяване на нови семантични нюанси с модален характер: *Книгата стои/седи на масата.* (винаги), *Книгата виси на масата.* (не-нужно). Както и в случаи неизразяващи ‘определеност’ като *На масата има книга* е възможна замяна на *имам* също с други глаголи извън посочената ядрена двойка: *На масата се вижда книга* и т.н., докато взаимната замяна на двата ядрени глагола (**На масата е книга.* **Книгата има на масата.*) е недопустима. Подобна замяна е възможна само при удвояване на подлога (*Книгата я има на масата.*), което вече е различна синтактична конструкция с реализация на различни прагматични и стилистични нюанси (с рематично положение на глагола + определеност на обекта – срв. Ницолова 1990: 238–239).

Семантичните групи на глаголите, изразяващи доминиране (*владя, властвам, господствам, царувам, царя*) и гносеологично значение (*виждам, наблюдавам, забелязвам, откривам, очертавам, проследявам, разграничавам, различавам, разпознавам*), представени от К. Иванова, могат да се разглеждат като разположени извън ядрото на екзистенциалното семантично поле, но определено като част от полето в по-широк смисъл. В техните рамки особено глаголите за сетивни възприятия често се използват за изразяване на екзистенциално значение в художествената литература, тъй като ядрените глаголи б. *има* и *съм*, ч. *být* се характеризират с висока степен на автоматизация, а търсеният ефект при художествения текст е актуализацията на изказа. Невинаги обаче отношенията между тях са синонимни, както и невинаги е възможна взаимната им замяна с ядрените б. *съм/има* и ч. *být* в едни и същи контексти, въпреки присъствието на екзистенциалната сема.

3. Анализът на реализиран дискурс показва, че с екзистенциално значение могат да се употребят много широк кръг глаголи, които по-рядко са свързани с гносеологичното значение, а по-често назовават пряко или косвено сетивни възприятия и предизвикващите ги дразнителни. При това част от тях спадат към групата на глаголите за движение, но при определени дискурсни условия могат и често означават сетивни възприятия и оттам – съществуване. Най-близки до ядрото на екзистенциалното семантично поле са специализираните синоними на *има* – *намирам се* (11 уп.), *срещна се* (1 уп.),

- (1) *Параклисът се намираше на върха му сред поляна/17; Kopec byl vysoký a kaplička stála docela nahoře uprostřed palouku/18*

Преводът на б. *се намираше* с ч. *stála* показва не само присъствието на екзистенциалната сема, но и възможността при нейното изразяване взаимно да се заменят в процеса на превода глаголи от посочените по-долу групи. За чешкия език изобщо е характерно предпочитанието към глаголите за положение в пространството за изразяване на съществуване (срв. и примери (26), (27) по-долу).

- (2) *Лихтенфелд никога не допускаше, че в една варварска страна можеха да се срещнат толкова приятни хора./300; Lichtenfeld by byl nikdy nevěřil, že v takové barbarské zemi je možné setkat se s tolika znamenitými lidmi./176*

При примери (1) и (2) задължително се изразява локализация (+място). В пример (2) запазването на *срещна* в изходното му значение леко променя смисъла на чешкия превод – от екзистенциалното към специфичното изходно значение на глагола, което преводачът е преценил като водещо.

Глаголи за движение със значение на сетивни възприятия

Оказа се, че в българския език за изразяване на сетивни възприятия, особено що се отнася до звуковите и обонятелните възприятия, е възможно и се среща относително често употребата на глаголи за движение: *разнасям се* (с 13 употреби в анализирания материал), както в примери (3) и (4), а и универсалното за сетивни възприятия *нося се* (8 уп.), *ида* (5 уп.), аналогични съответно на примери (5) и (6):

- (3) *От дворовете се разнасяше миризма на помийни ями./357; Z dvorů vanul pach žutpr./204*
- (4) *От някакъв... салон се разнасяше лоша джазова музика./122; Z jakéhosi laciného tanečního sálu,... se ozývala džezová odrhovačka./87*
- (5) *Във въздуха се носеше нещо топло и златисто/29; Vzduch byl plný teplého zlata a bláznivě radostného štěstí, které opíjelo oba./27*

- (6) *От пристанището идеше неприятен дъх на чирози, бакалски стоки и плодове./498; Z přístavu vanul nepříjemný pach sušených ryb, koloniálního zboží a ovoce./294*

В чешкия превод б. *разнасяше се* е предадено или с по-специфичния за обонятелни възприятия глагол *vanout*, както в (3) и (6), съответно за звукови възприятия *ozývat se* (7), *doléhat* (8), *rozlehnout se* (9), или при съствието се изразява с помощта на предикативно употребеното прилагателно *plný* при глагола *být* (5), което има аналози и в българския език – срв. примери (64) и (65).

Освен това в анализирания материал присъстват предикати от глагола *настъпя* (12 уп.):

- (7) *Настъпи оловна тишина, която увисна над масата/24; Nad stolem zavládlo olověné ticho a obě ženy svěsily hlavy./23*

Преводът на б. *настъпи* с ч. *zavládlo* ‘завладя, възцари се’ свидетелства за относително лесния преход между различните групи глаголи за абстрактно изразяване на съществуване поради асиметричното развитие на конкретните глаголи с тази функция в отделните езици. Освен това са застъпени и *долетя/долитам* (13 уп.):

- (8) *Отвън долиташе шумът на близката пенлива река/15; Zvenčí doléhal do pokojíku hukot nedaleké zpěněné řeky/16*

- (9) *В тишината на майското утро долетяха ударите на градския часовник./403; Tichým májovým ránem se rozlehlo bití městských hodin./239*

плувам (3 уп.)

- (10) *Мелодията плуваше в съзнанието ѝ/115; Melodie, krásná a něžná, jí plynula hlavou/82*

При *плувам* чешкият превод *plynout* прехвърля представата от плуването на предмет в течност към собственото движение на течност. За художествения дискурс е характерна и метафоризация на движението, макар и отново с екзистенциална функция (11), (14).

издигам се (3 уп.)

- (11) *Между градината и ливадата се издигаше двуетажна постройка в стил рококо/50; mezi zahradou a loukou se zdvihala jednoposchodová vila v rokokovém stylu/31*

простирам се (4 уп.)

- (12) *От двете страни на шосето се простираше вълнообразна червеникава равнина/5; Po obou stranách silnice se táhla zvlněná načervenalá rovina osázená tabákem/8*

разхождам се (1 уп.)

- (13) *В курника, ограден с телена мрежа, се разхождаха бавно кокошки и нуйку/15; Kolem kurníku ohrazeného drátěným plotem se rozvážně procházely slepice a krůty/16*

Пример (13) е част от описание, което включва поредица от екзистенциални употреби и на други глаголи.

спускам се (2 уп.)

- (14) *От поляната се спускаха отвесни скали и стръмни сипеи/17; Z palouku spadaly kolmo dolů skály a strmé kamenité stráně/17*

нахлуя (1 уп.)

- (15) *Миналото нахлу изведнъж в главата ѝ./452; Irinu zaplavila náhle minulost./268*

При *нахлуя* можем да отчетем взаимодействие на глагола за движение с групата на фазовите глаголи, но отново с екзистенциална функция. При превода му на чешки език се наблюдава изместване на представата по посока на неударимо нахлуване на течност в *zaplavit* ‘залея’. Като образ на безшумното движение на мощна луксозна кола Д. Димов използва глагола *хлъзгам се* (2 уп.), преведен на чешки с точния речников еквивалент *klouzat*:

- (16) *барон фон Лихтенфелд, мислеше с известна горчивина за елгантния „Студебейкър“, който се хлъзгаше зад тях./309; totiž baron von Lichtenfeld, uvažoval se značnou trpkostí o elegantním studebakeru, který klouzal za nimi./184*

При глагола *минавам* (2 уп.) се наблюдава устойчива употреба за означаване на трасе, която има своя аналог в устойчивата употреба на ч. *vést*. И в двата случая движението се схваща твърде абстрактно, всъщност *път/cesta* означава процеса на движението, а не самия път, но по сходен начин в двата езика:

- (17) *Пътят на Лила към боровата гора минаваше през центъра на града./39; Její cesta k smrkovému háji vedla centrem města./*

загнездя се (2 уп.),

- (18) *То подказваше, че в сърцето ѝ се беше загнездило нещо кораво и студено като света, всред който живееше./460 – липсва в превода*

Както се вижда, с най-висока фреквентност в групата на глаголите за движение, употребявани за означаване на сетивни възприятия, се отличават б. *ида, нося се/разнасям се, настъпя, долетя/долитам*, чиято лексикална семантика е ориентирана към абстрактно изразяване на движение или движение по въздуха, характерно за дразнителите при слуховите и обонятелните възприятия. В чешкия превод им съответстват глаголи с аналогична семантика, които обаче в по-голяма степен изразяват спецификата на обонятелното (ч. *vanout*) и слуховото (ч. *doléhat, rozléhat se*) възприятие. По-особено е положението на глагола *загнездя се*, чиято първична семантика е силно избледняла, а преобладаващата в наше време метафорична употреба е носител на представата за движение в пределно абстрактен смисъл като установяване на нещо (най-често мисъл или настроение), което възниква и остава, т.е. можем да го разглеждаме като преходен случай към

фазовите глаголи. И двете изречения, съдържащи негови употреби в нашия материал, са отстранени при редактирането на превода в чешкото издание. Той няма и пряко речниково съответствие, отразяващо това специфично значение, което би могло да се изрази хиперонимно на чешки със *zůstat*, но той не е носител на вложената от българския автор експресия.

Фазови глаголи

Фазовите глаголи при изразяване на съществуване са свързани с промяна на състоянието и тази особеност ги отделя от останалите глаголи, изразяващи екзистенциално значение. Можем да ги определим като динамични именно поради промяната на състоянието, която обозначават преди всичко чрез три взаимно заменящи се и взаимно изключващи се семи – начало, продължителност и край на глаголното действие. Срв. напр. *появя се/появявам се* (4 уп.):

(19) *Но тъкмо тогава се появиха двама неши стражари./430; A právě v tom okamžiku se objevili dva pěší strážníci/252*

Значението на глаголите *появя се/появявам се*, както и на *обхвана/обхващам* (2 уп.) е обобщено и затова трудно за дефиниране – в него могат да се активират както представи за движение в пространството, аналогично на примери (19) и (20), така и за сетивно възприятие в (19), а освен това присъства и преходът от несъществуване към съществуване (20).

(20) *Ураганът от падащи цени беше почнал от Съединените щати, прекоси океана, забушува в Европа, обхвана като стихийно бедствие целия свят./303; Smršť klesajících cen zachvátila nejdřív Spojené státy, přehnala se přes oceán, snesla se na Evropu a jako živelná pohroma postihla celý svět./178*

Самостоятелен кръг от проблеми поставят *изниквам/изникна* с 5 употреби, както в (21), и *изчезна/изчезвам* с 8 употреби както в (22), които изразяват екзистенциалната сема в съчетание съответно с ‘начало’ и ‘край’, т.е. и те не са точни синоними на ядрените глаголи, защото изразяват допълнителната фазова сема.

(21) *Само тук-там изникваха дребни спречквания, главно с истифциите./438; Jen tu a tam docházelo k drobným pŕtkám hlavně s fermentátory/257*

(22) *Нещо топло и нежно бе изчезнало завинаги от личността ѝ./534; Vřelost a něha zmizely z ní navždycky./321*

Като част от фазовите глаголи могат да се разглеждат и *продължавам* (23) и *трая* (24), тъй като освен съществуването (най-често на явление или процес), при тях се акцентува върху продължителността на процеса като втора или евентуално средна фаза от съществуването. Тяхната фреквентност обаче е по-малка (представени са с по 1 случай), отколкото

при глаголите обозначаващи начало и край. При фазовите глаголи съответствието между българския оригинал и чешкия превод е по-точно при б. *изчезна* и ч. *zmizet*, докато при б. *изниквам* деагентивното съответствие е ч. *dochází* (букв. ‘идва’), което отново свидетелства за взаимната заменимост между глаголите, употребявани в рамките на екзистенциалното семантично поле. При този чешки глагол изобщо може да се говори за полисемия, като вторичното значение е изцяло деагентивно изразяване на преход от несъществуване към съществуване на процес. Подобно развитие наблюдаваме и при превода на б. *продължавам* и ч. *nepřešlo ho* ‘не му е минало’ (23), където чешкият глагол за движение изразява вече установеното в езика преносно значение.

(23) *Безумието му продължаваше още!.../131; Ještě ho to bláznovství nepřešlo.../95*

(24) *защото знаеха, че това опиянение от слънце, любов и сладък плод цеше да трае само няколко дни./3; protože věděli, že toto opojení sluncem, láskou a sladkými hrozny potrvá jen několik dní./7*

При това изразяването на фаза не е зависимо от видо-временната характеристика на глаголната форма – срв. пример (24), където подчертаните глаголи са от различен вид.

Глаголи за положение в пространството

Глаголите за положение в пространството имат коренно различни позиции в чешкия и в българския език. Докато в чешки те изразяват не само съществуване, но и реалното физическо разположение на съответния предмет или живо същество, в български първичното им значение се трансформира. Например глаголът *вися* (с 4 уп.) може да изразява както негативно отношение на говорещия към референтната ситуация (най-често в разговорен дискурс, срв. *От половин час вися тука.*), така и различни видове метафоризация на сетивно възприятие, както в (25):

(25) *Над селото висеше меланхолична, ледена тишина./246; nad vsí viselo melancholické, ledové ticho./153*

Преводът на пример (25) показва, че метафоричните употреби в двата езика могат да бъдат сходни. При глагола *стоя* (с 3 уп.) се запазва възможността за употреба, изразяваща локализирано съществуване без допълнителни нюанси в значението, както в примери (25) и (26).

(26) *Над седалището стоеше прикрепено букетче от карамфили./172; Ve vázičce nad sedadlem byla kytička karafiátů./127*

(27) *На мястото на изчезналите тлъстини под очите, около устните и шията му стояха дълбоки бръчки./101; Kůži pod očima, kolem úst a na krku, dřívě hladkou a napjatou, rozryly hluboké vrásky./71*

Преводът на б. *стоя* с ч. *byť* в пример (26) свидетелства за възможността специфичните глаголи да се заместват при превода с ядрен екзистенциален глагол като своеобразен хипероним. При глаголите *стоя* и *седя* в български се развива и значение ‘на обичайно/правилно място’ (срв. Трифонова 2008а; Трифонова 2008б), което трябва да се разглежда като самостоятелна проява на полисемия в българския език (срв. напр. *Брадвата стои зад вратата. Книгата седи/стои в библиотеката.*).

Глаголи за сетивни възприятия

А. Зрителни възприятия. Както е известно, най-много информация достига до съзнанието на човека с помощта на зрението и затова зрителните възприятия се оценяват като най-важни за опознаването на света. Това определя и големия брой на глаголите за зрителни възприятия, с чиято помощ е възможно да се изрази екзистенциално значение, както и високата честота на употреба при някои от тях, напр. *виждам/вижда се/видя* (с 11 уп.):

(28) *От прозорците ѝ се виждаха морето и плажа с черни, разхвърляни скали, около които се пенеха вълните./514; Z okna byla vyhlýdka na moře a na pláž s tu a tam roztroušenými skalisky, o která se tříštily vlny./306*

(29) *Никой не я беше виждал увлечена във флирт./79; Nikdo ji nikdy neviděl flirtovat./54*

и техните синоними *мъждея* (2 уп.)

(30) *В морето мъждееха светлините на параход./513; V moři se blikavě odrážela světélka parníku/304*

мяркам се/мярна се (3 уп.)

(31) *Но тук-там се мяркаше все още някое младо и свежо лице./321; ale tu a tam se přece jen mihla mladá a svěží tvářička /193*

тъмнея (1 уп.)

(32) *Всред клоните му тъмнееше човешка фигура./253; Mezi větvemi se černala dětská postava./158*

трепкам/трептя (4 уп.)

(33) *а върху чистото небе трепкаха ярки есенни звезди./15; a na čistém nebi se chvěli jasné podzimní hvězdy/16*

блестя (1 уп.)

(34) *Над лозята, вилите и морето блестеше луна./513; Nad vinicí, vilami a mořem svítíl měsíc./305*

прозирам (6 уп.),

(35) *Но сивите ѝ очи го гледаха тъпо. В стъклената им неподвижност прозираше някаква страшна празнота./180; Ale šedé oči se na něj dívaly tupě jako skleněné, na dně jejich nehybnosti zela příšerná prázdnota./134*

личи (3 уп.),

- (36) *както и на цялата къща, личеше чевръста и грижлива женска ръка/12; a celého domu bylo vidět příčinnivou a pečlivou ženskou ruku/13*

очертавам се (3 уп.)

- (37) *в прозрачния и леден въздух, се очертаваше билото на хълмовете, коуто/248; V dálce, zalité měsíčním světlem, rýsoval se v průzračném mrazivém vzduchu hřeben kopců, které/154*

стърча (4 уп.),

- (38) *Фигурата му стърчеше цяла глава над другите/128; Převyšoval všechny ostatní o hlavu/93*

забележа/забелязвам се (4 уп.)

- (39) *След малко обаче тя забеляза Баташки и счетоводителя./462; Za chvíli však rozpoznala Bataškého a účetního./275*

разкривам се (2 уп.)

- (40) *Мястото беше усойно и диво, но от него се разкриваше хубава гледка към града/17; Bylo to stinné a opuštěné místo, z něhož se otvíral překrásný výhled na město/18*

покажа се (3 уп.)

- (41) *Зад ъгъла се показва тълпа от други стачници./430; Za rohem se objevil další zástup stávkujících!/251*

чете се (2 уп.)

- (42) *Върху осветената отвътре кожа на големия барабан се четеше превзетото име на оркестъра,/138; Na kůži velkého bubnu, zevnitř osvětleného, stálo výstřední jméno orchestru/100*

Към тях има основание да бъдат причислени и глаголите, обозначаващи едновременно и гносеологическото действие на мислещия субект като *чете се, забелязва се, покаже се, разкрива се*, свързани с интерпретацията на зрителни възприятия (не случайно К. Иванова ги посочва като една група за интелектуални дейности). Както показват преводите на (28), (29) и (36), основният глагол за зрителни възприятия може да изрази не само своя български еквивалент, но и специфични случаи като б. *личи*. И тук в чешкия превод е възможна екзистенциална употреба на глагол за положение (42), както и лексикални допълнения при изразяване на конкретни особености на възприятието (30).

Б. Слухови възприятия. Въпреки по-малкия брой на глаголите за чисто слухови възприятия, те играят значителна роля за художественото внушение на текста. Освен това количеството им се увеличава от глаголите за движение, чрез които се изразяват слухови възприятия в съчетания със съществителни-названия на вид звук, музика или шум, както в примери (3), (4), (7), (8), (9), (10).

чува се/чуе се (11 случая)

(43) *a отдолу се чу шум от тракане на налъми./489; a zdola se ozvalo klerání dřeváku./287*

(44) *От трапезарията се чуваше свирене на пиано/234; Z jídelny se ozuvaly zvuky píana/143*

ехти (2 случая)

(45) *Близкият тътнеж на войната сега ехтеше в съзнанието му и събуждаше в него някаква прастара, атавистична възбуда./527; Blížící se dunění války znělo teď v jeho vědomí a vzbuzovalo v něm prastaré, po otcích zděděné vytržení.../ 316*

Честотата на употребите при основния глагол е по-голяма, докато специализираните глаголи като *ехтя* са с по-малка фреквентност поради специализацията, която може да е и носител на експресивност, както в пример (45).

В. Обонятелни възприятия. Броят на глаголите за обонятелни възприятия също е по-голям от представения в тази подточка, защото глаголите за движение, които разгледахме, често се употребяват и в съчетание с названия на различни обекти, издаващи характерни миризми. Освен това част от глаголите, изразяващи обонятелни дразнителни ситуации или човешки качества, както в пример (48).

мириша (5 случая),

(46) *Но угаждането на тия прищевки бе мръсна работа, не подходеше за характера на Костов, миришеше на раболепие./302–303; Vyhovět – ale to je špinavá práce a nehodí se pro člověka Kostovova druhu, zavání podlízáním!/178*

лъхам (21 случая),

(47) *Лъхна я миризма на тютюн, на гума и бензин./70; Ovanul jí zápach tabáku, guty a benzínu./47*

(48) *От цялата му... фигура лъхаше неповторима елегантност и светска съета/112; Celý jeho působivý zjev vyzařoval neparodovatelnou snobskou elegancí/80*

благоухая (2 случая),

(49) *но в топлия въздух,...в дъха на мокра пръст и цветя благоухаеше пролетта./279; ale v teplém vzduchu, v bujném zelení a v dechu mokré hlíny a květin bylo cítit jaro./161*

Както се вижда от примери (46) и (48), при образно-метафорична употреба е възможно означаване и на други, не обонятелни възприятия с помощта на същите глаголи. Тази възможност доказва и факта, че при тези употреби всъщност имаме работа с екзистенциалното значение, а не със специфичното значение на конкретния глагол. Преводът на (49) е типичен пример за една характерна употреба на инфинитива в чешкия език за оз-

начаване на обонятелни и изобщо на сетивни възприятия при глагол *být* в 3 л. ед.ч. – *je cítit, je vidět* с наличие и на екзистенциална сема.

Абстрактно-гносеологически глаголи

Не малка група образуват и абстрактно-гносеологическите глаголи, маркиращи интерпретативната намеса на възприемащия субект, без да назовават конкретния тип на сетивното възприятие, което я предизвиква. Сред тях важно място заемат възвратно-безличните *чувствам се* (9 употреби), *усещам се* (2 уп.), *долавям се* (2 уп.), *кривя се* (1 уп.), при които възпреки интерпретативната семантика възвратната форма придава оттенък на медиално значение и засилва обективизацията на изказа.

- (50) *все още се чувстваше дъх на мухъл и необитавано жилище./68; ale v místnosti bylo i tak cítit zatuchlost neobývaných místností/45*
- (51) *дим, в който се усещаше благоухание на пура./143; Vzduch byl nasáklý modrým kouřem cigaret, v němž bylo cítit i vůni doutníku./105*
- (52) *в посърналата зеленина и ... се долавяха първите тръпки на есента./30; zešedlá zeleň a zemlená záře slunka svědčily o brzkém příchodu podzimu./27*
- (53) *Тя плачеше затова, че под суровия му характер се криеше дълбока обич към нея./452; Plakala, protože pod jeho drsnou povahou se skrývala hluboká láska k ní./268*

Освен тях обаче се срещат и невъзвратни по форма глаголи, които също могат да изразяват и промяна на гносеологическото или обективното състояние като *събудя/събуждам/будя* (7 уп.), *издавам* (3 уп.), *създам/създавам* (3 уп.), *проверявам* (3 уп.):

- (54) *като че беше освободило душата ѝ от някакво мътно вълнение, което събуждаха хубавото лице и високият ръст на Бимби./125; jako by ji bylo zbavilo jakéhosi temného vzrušení, které pocítovala při pohledu na Bimbiho hezký obličej a vysokou postavu./90*
- (55) *но погледът му издаваше достойнството на образован човек./55; ale v jeho pohledu bylo patrné sebevědomí vzdělaného člověka./35*
- (56) *Бъркотията... създаде неприятно впечатление у госпожица Дитрих./125; Tento zmatek... zapůsobily nepříjemně na slečnu Dietrichovou./90*
- (57) *Тя въобще не проявяваше никакви прищевки или чудатости./79; Marie, která vůbec nikdy neměla rozmary nebo výstřední přání!/54*

Тази група е специализирана за психически състояния, при които е трудно да се установят средства за пряко назоваване и поради това преоб-

ладават преносни употреби или принципно абстрактни по семантиката си глаголи. Чешките преводи на примери (52), (54), (55), (56), (57) като перифрази подчертават екзистенциалното значение, докато в (53) личи сходна негова метафоризация. Например при (55) преводът на б. издавам с ч. *je patřno* свидетелства за сходно сетивно значение, изразявано на български с когнитивен глагол, а на чешки с именен предикат за зрително възприятие.

Глаголи за господство

От глаголите за господство в нашия материал е представен само *царува*, и то с 1 изолирана употреба, която изразява типичната съчетаемост при тези глаголи със съществителни, означаващи душевни състояния или качества:

(58) *В семейството на Чакъра царуваше спокойствие./24; V Čakrově rodině vládl klid./22*

Явно върху количеството употреби на този тип семантика при глаголите за господство могат да се отразят и индивидуалните вкусове на писателя или изобщо на продуцента на текста. Както се вижда и от чешкия превод, в двата езика тя се изразява със сходни синонимни средства като глагола *vládnout* ‘владее, властвам’.

Глаголи за състав

Тази семантична група се отделя с относително високата си фреквентност и по-малък брой на съставлящите я членове като *състоя се* (9 уп.), *образувам/образувам се* (7 уп.), *представявам* (12 уп.), *съдържам* (2 уп.), *стигам* (2 уп.). При тях можем да наблюдаваме статична констатация на състава (59), въпреки че глаголите в примери (60) и (61) с първичното си значение могат да изразяват и динамична промяна на състоянието. При екзистенциалната им употреба обаче това значение остава на заден план и водещо положение заема констатирането на статично състояние:

(59) *Тази група се състоеше само от трима души./118; Tato skupina se skládala pouze ze tří lidí./84*

(60) *Групата образуваше пъстър букет от натруфени пижамы и светли летни облекла./520; Byla to pestrá kytiče strakatých pyžam a světlých plážových obleků./311*

(61) *А трябва да стигат, разбираш ли?.../265; няма превод*

Чешкият превод на (60) с глагол *být* подчертава наличието на екзистенциална сема в нашия пример, докато при (59) семантичното съответствие между б. *състои се* и ч. *skládat se* е по-пълно. При глагола *стига* преносното значение може да се смята за напълно отделено от първичното му значение на глагол за движение ‘достигане до точка’ и възникналата полисемия включва като второ значение обозначаването на количество

в съотношение с определена мяра ‘достатъчно количество’. С това той образува семантичен преход към глаголите, означаващи количество. При редактирането на чешкия превод пасажът, в който се намират двете употреби на този глагол е отпаднал, така че можем само да предполагаме, че тук може да се употреби речниковият му еквивалент ч. *stačit*.

Глаголи за означаване на голямо количество

Тази малка група глаголи също е резултат на полисемия, възникнала в резултат от самостоятелните употреби на преносното значение при глаголите *гъмжа* (1 уп.), и *кия* (1 уп.), като вторият може да се разглежда като количествена характеристика по-скоро на действия и процеси, отколкото на материални обекти:

(62) *Около тях гъмжеше навалица, минаваха хора, свиреха клаксони, трескаво кипеше животът./131; Kolem nich hučel dav, mījeli lidé, troubily klaksony, horečně kypěl život./95*

Като okazjiонална употреба с екзистенциално значение трябва да се разглежда и установената изолирана употреба на глагола *дрема* (1 уп.) в пример (63).

(63) *По сенчестите места на тротоара дремеха нечисти хамали с жълти маларични лица./498–499; Na chodnících ve stínu klímali špinaví nosiči s obličejí žlutými od malárie./294*

Заедно с примери (13) и (14) той може да се разглежда като доказателство за възможността редица специфични глаголи да бъдат okazjiонално употребени за означаване на съществуване, без да променят съществено първоначалното си значение. При тези употреби екзистенциалната сема може да се схваща като втора пълноценна семантична компонента на глаголната семантика.

Прилагателни, употребени предикативно при глагола *съм*

Предикативната употреба на прилагателни за означаване съществуването на определено количество е характерна в голяма степен за другите славянски езици, където тя е възможна без участието на глагол за образуването на предикатната форма. В българския език при подобни употреби участието на глагола *съм* е задължително. С най-висока честота в нашия материал се отличават предикативните употреби на *пълен/изпълнен съм* (18 уп.), аналогични на примери (64) и (65), докато *зает съм* (3 уп.) и *наситен е* (2 уп.) са много по-слабо застъпени.

(64) *залата беше изпълнена както обикновено с жълтеникав тютюнев прах/52; Sál byl jako obvykle plný nažloutlého tabákového prachu/33*

- (65) *Паметта му беше пълна с величествени събития от историята на Рим, /91; Redingotova paměť byla nabitá velkolepými příběhy z dějin Říma, /63*
- (66) *Първите редове на партера бяха заети от професорите, /124; První řady přízemí byly obsazeny profesory, /89*
- (67) *в градината неха славеи, а свежият въздух беше наситен с благоуханието на пролетта, /404; v zahradě žpivali slavíci a svěží vzduch voněl sladce jarem, /240*

Независимо от собствената им честота на употреба те изразяват присъствието на голямо количество от нещо в ограничено пространство. Чешкият превод на пример (65) свидетелства за по-високата степен на автоматизация при чешкия израз *být nabit* ‘препълнен съм, преливам’, с който е предадено на чешки б. *пълен съм* вм. *být plný*. Същият чешки глагол *nabít* в наше време се е установил като господстващ и за означаване на всички видове зареждане на електронни устройства.

4. В резултат на направените наблюдения можем да представим структурата на екзистенциалното семантично поле като условно разделена на две зони – 1) чиста/обща екзистенция, при изразяването на която в българския език господства глаголът *има*, а в чешкия – *být* и 2) екзистенция при изразена локализация, съставена от няколко групи глаголи – в центъра е разположено ядрото, състоящо се от глагола *съм/бýt* (за чешкия и българския език), и *има* (за българския език). Всъщност големият брой глаголи, които могат да изразят съществуване, спадат към зоната на конкретната екзистенция, включваща локативна сема. В български специализираните синоними в рамките на ядрото са *съществува* за чистата екзистенция и *намира се, среща се* за конкретната екзистенция. За чешки цялото ядро е запълнено само от глагола *být* и специализирания му синоним *existovat* – и при обща, и при конкретна екзистенция. При конкретната екзистенция като синоними на *být* се използват и глаголите за положение в пространството – *stát* ‘стоя’, *ležet* ‘лежа’, *viset* ‘вися’, *sedět* ‘седа’, *táhnout se* ‘простирам се, разпростирам се’, които също можем да определим като ядрени, защото изразяват екзистенциалната сема като водеща, независимо от означаването на конкретно положение.

б. има (= съществува) = ч. být	
фигурирам отсъствам липсвам	ч. stát/sedět/viset/ležet →
	<table border="1" style="margin-left: auto; margin-right: auto;"> <tr> <td style="text-align: center;"> б съм /има (= намира се) = ч. být </td> </tr> </table>
б съм /има (= намира се) = ч. být	
	б. вижда се/чува се/усеща се/лъха ч. být vidět/cítit, vanout, doléhat, rozléhat se иде, носи се, плува, долита, издига се, стърчи

Схемата онагледява взаимоотношенията в центъра на екзистенциалното семантично поле в българския език, който е открит с подчертана рамка – при изразяване на „чиста“ (нелокализирана) екзистенция, господства глаголът *има* (при отрицание *няма*), ч. *být* със специализирани синоними б. *съществувам*, ч. *existovat*.

При изразяването на локализирано съществуване определянето на ядрено положение за българския език при *има* заедно със *съм* в центъра на полето има своето основание в тяхното взаимоотношение на допълнителна дистрибуция именно в рамките на изразяване на екзистенциално значение в съвременния български език: *На масата има книга : Книгата е на масата*. Тук взаимната им замяна е невъзможна (срв. и примерите у Стоянов 1973: 195, където се споменава и ролята на прагматичните фактори – принадлежността на подлога към темата при *съм* и към ремата при употреба на *имам*). В чешкия език и при конкретната екзистенция определено може да се говори за господство на глагола *být*, така че сравнението с българския език показва сериозно разминаване. Сходството между двата близкородствени езика при изразяването на екзистенциално значение с помощта на глагола б. *съм*/ ч. *být* се ограничава само до случаите на конкретна екзистенция (+място) и при именни групи изразяващи (+определеност), когато и в български преобладава употребата на глагола *съм*. В останалите случаи на ч. *být* съответства б. *има*. Синонимите му *фигурирам*, *липсвам*, *отсъствам*, посочени от К. Иванова, могат да заместят *съм* и се употребяват при наличие на локализатор, т.е. и те са функционално ограничени в рамките на конкретната екзистенция. Синонимните отношения с б. *съм* позволяват и те да бъдат причислени към ядрото на полето. Глаголите, които влизат в синонимни отношения с б. *има*, *съм* и ч. *být* също спадат към ядрото на полето: б. *съществувам* (за чиста екзистенция) и *намирам се* (за локализирана екзистенция), ч. *existovat* (при чиста и при локализирана екзистенция), както и глаголите за положение в чешкия език.

В условно приетата втора зона около ядрото на екзистенциалното семантично поле са разположени глаголите за движение, които създават представата за сетивни възприятия и предизвикващите ги дразнителни, като в художественото описание те играят особено важна роля. При тях значението ‘съществуване’ възниква при определени дискурсни условия. Важно място сред тях имат някои от глаголите за движение като *иде*, *доли-та*, *разнася се*, които в съчетание с конкретни съществителни, означаващи различни дразнителни, също изразяват семата ‘съществуване’. Подобна роля в същата зона играят и глаголите назоваващи пряко сетивни възприятия – количествено най-широко застъпени са глаголите за зрителни възприятия, следвани от обонятелните и от слуховите възприятия, както и тези, които означават интерпретативната роля на мислещия субект – *чете се*, *уеща се* и т. н.

Трета зона, отдалечена в по-голяма степен от ядрото на семантичното поле на съществуването, образуват фазовите глаголи, при които означаването на начало, продължителност или край отслабва позициите на екзистенциалната сема, добавяйки към нея и възможност за употреби със сентивно значение (*появя се, изчезна* и под.). Тук могат да бъдат отнесени и глаголите за положение в пространството в българския език, глаголите за състав, за голямо количество и за господство. При тях екзистенциалната сема невинаги играе водеща роля в семантичната структура, която в значителна степен се влияе от дискурсивните условия.

Към периферията на полето трябва да бъдат отнесени съчетанията с прилагателни като б. *пълно, изобилно*, ч. *plno, samý, habaděj*, които в съчетание с глагола *съм* изразяват 'съществуване' в определено количество, т.е. отново екзистенциалната сема е допълнена, този път и от количествена характеристика. Глаголите извън ядрото могат да се употребяват с преносно и метафорично значение, както в нашите примери (5), (7), (10), (14), (17), което може да се разглежда като допълнително свидетелство за присъствието на екзистенциалната сема в тях. При всички глаголи извън ядрото екзистенциалната сема възниква в резултат на определени дискурсивни условия и не заема задължително водещо положение в семантичната им структура.

Библиография

- Георгиев, И. 1977: Георгиев, И. Русско-болгарские параллели в области экзистенциальных предложений. – *Трудове на Велико-Търновския университет „Кирил и Методий“*, Филологически факултет, Езикознание. Т. XII, кн. 2. София, 1977, 229–252.
- Георгиев, И. 1983: Георгиев, И. Изреченията с екзистенциално значение в българския и руския език. – *Съпоставително езикознание VIII* (1983), № 1, 4–14.
- Иванова, К. 1978: Иванова, К. Българските глаголни лексеми с екзистенциална семантика и тяхното отношение към граматиката. – *Български език*, 1978, № 3, 224–228.
- Иванова, Н. 1981: Иванова, Н. Особенности на экзистенциальные изречения в болгарском и сербохорватском языках. – *Съпоставително езикознание*, VI, 1981, № 2, 58–62.
- Коритковска 1974: Korytkowska, M. Predykat *ima* wobec *sám* we współczesnym języku bułgarskim. – *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, t. XIV, Warszawa, PWN, 1974, 203–211.
- Коритковска 1992: Korytkowska, M. *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska. T. 5. Typy pozycji predykatowo-argumentowych*. Warszawa, SOW – Omnitech Press, 1992. 334 s.

- Недев 1981: Недев, И. Наблюдения върху синтактичния строеж на екзистенциалните изречения с глагол-сказуемо „има-няма“ в съвременния български книжовен език. – *Български език*, 1981, № 1, 13–19.
- Ницолова 1977: Ницолова, Р. Екзистенциални изречения с глаголите *съм* и *имам* в българския и полския език. – *Kategorie werbalne w języku polskim i bułgarskim. Materiały na konferencję naukową polsko-bułgarską w Warszawie 23–25.XI.1977. Warszawa 1977, 77–89.*
- Ницолова 1990: Ницолова, Р. Екзистенциалните изречения с глаголите *esse* и *habere* в българския език в съпоставка с другите славянски езици. – *Съпоставително езикознание*, 1990, № 4–5, 236–242.
- Стоянов 1973: Стоянов, С. Синонимни изрази с глаголите *съм* и *имам* в българския език. – В: *Славистични изследвания*, № 3. София, Наука и изкуство, 1973, 191–199.
- Трифенова 2008а: Трифенова, Й. Старите славянски пространствени глаголи в българския език. – Във: *В търсене на смисъла и инварианта. Сборник в чест на проф. Д. С. Станишева*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, 363–386.
- Трифенова 2008б: Трифенова, Й. Старите славянски глаголи за положение в съвременния български и чешки език. – В: *Славяните и техните контакти*. София, 2008, 140–151.

margo@slav.uni-sofia.bg
София 1504, бул. „Цар освободител“ 15
СУ „Св. Климент Охридски“, ФСлФ